

3.2.2.1 Різноманіття рослинного світу

Фітоценотичне різноманіття та сучасний стан рослинності

Харківська область розташована в межах двох природних зон: лісостепової та степової. На її території представлені як зональні, так і азональні типи рослинності (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 Репрезентативність типів рослинності Харківської області

№	Типи рослинності
Зональна природна рослинність	
1.	Нагірні діброви (лісостепова зона)
2.	Байрачні дубові ліси (лісостепова і степова зони)
3.	Березові ліси (лісостепова зона)
4.	Суходільні луки (лісостепова зона)
5.	Лучні степи (лісостепова зона)
6.	Різнотравно-типчакково-ковилові степи (степова зона)
7.	Рослинність крейдових відслонень (лісостепова і степова зони)
Азональна природна рослинність	
8.	Заплавні ліси
9.	Соснові і широколистяно-соснові ліси
10.	Заплавні луки
11.	Галофітна рослинність
12.	Осоково-злакові і мохово-осокові болота
13.	Прибережно-водна рослинність
Рослинність антропогенного походження	
14.	Агрофітоценози на місці зведених зональних широколистяних лісів, азональних соснових лісів, розораних зональних лучних та різнотравно-типчакково-ковилових степів
15.	Синантропна рослинність

Нагірні діброви поширені, головним чином, у північно-західних районах вздовж річкових долин на плакорних ділянках вододілів і правих високих берегах річок Сіверський Донець, Харків, Лопань, Уди, Мжа, Мерла. Найбільші площі в нагірних широколистяно-мішаних лісах займають кленово-липова та липово-ясенева діброви. Перший ярус представлений дубом звичайним, липою серцелистою, ясенем високим, кленом гостролистим. На узліссях і вирубках з'являються береза повисла й осика. У другому ярусі зростають яблуня лісова, груша звичайна, черемха звичайна; є також види в'яза і клена. Підлісок складається з різних видів глоду, ліщини звичайної, бруслини бородавчастої, б. європейської, свидини кров'яної. На узліссях – терен, жостір проносний, види шипшини, в'яз корковий.

Трав'янистий покрив цих лісів різноманітний за екологічними особливостями. Ранньою весною, до появи листків на деревах і кущах, розвиваються ефемероїди (багаторічні трави з коротким періодом вегетації): проліска сибірська, ряст ущільнений, ряст Маршалла, анемона жовтецева, пшінка весняна, зірочки жовті, тюльпан дібровний. У цей же період квітнуть довговегетуючі багаторічники: види фіалки, медунка темна, конвалія звичайна, первоцвіт справжній, чина весняна. Влітку трав'янистий покрив збагачується злаками: тонконіг дібровний, перлівка поникла, просянка розлога, кущоніжка лісова, костриця велетенська, регнерія собача й осоками. Із тіньовитривалого різнотрав'я найчастіше зустрічаються: копитняк європейський, яглиця звичайна, зірочник ланцетний, купина багатоквіткова та к. пахуча, підмаренник запашний, чистець лісовий, ранник вузлуватий. У зволжених умовах зростають: дудник лісовий, гадючник оголений, борщівник сибірський, розрив-трава звичайна. На галявинах і узліссях можна зустріти лучні

рослини: конюшину лучну, грястицю збірну, тонконіг лучний, в'язіль барвистий, звіробій звичайний, деревій майжезвичайний та види дзвоників.

Широколистяні ліси в доагрикультурний період покривали значні площі вододілів Харківщини. З історичних, географічних та екологічних причин широколистяні ліси зазнають значного антропогенного впливу. Через це вони знищені на великих площах. А на збережених ділянках суттєво змінилась структура цих угруповань. Особливо великий вплив на структуру широколистяних лісів мають вирубування, пожежі та випасання, що веде до заміни корінних лісів похідними.

На Харківщині ще подекуди зустрічаються лісові рослинні угруповання, занесені до ЗКУ (табл. 3.3). Це група асоціацій звичайнодубових лісів татарськокленових, дубових лісів ліщинових, липово-дубових та кленово-липово-дубових лісів волосистоосокових та яглицевих, мішаних дубових лісів левурдових (з цибулею ведмежою). Крім того, нами виявлені угруповання, які є рідкісними для Харківщини та занесені до ЗСХ (табл. 3.4): асоціації дубового лісу барвінкового, дубового лісу егоніхонового, дубового лісу підмаренникового (з підмаренником запашним), дубового лісу щитникового (з щитником чоловічим), дубового лісу хвощового з участю релікта – хвоща великого. У складі цих типових для України лісів велика кількість зникаючих видів, що потребують охорони: види папоротей, зозулинцевих, тюльпан дібровний, цибуля ведмежа, в'язіль стрункий, воронець колосистий, чина ряба, глід п'ятистовпчиковий тощо.

Таблиця 3.3 Перелік рідкісних, зникаючих, типових та тих, що потребують особливої охорони, рослинних угруповань (Зелена книга Української ССР, 1987)

Назва рослинного угруповання українська	Назва рослинного угруповання латинська
Лісові угруповання	
Група асоціацій дубово-соснових лісів ліщинових	<i>Querceto- Pineta corylosa</i>
Група асоціацій звичайнодубових лісів татарськокленових	<i>Querceta (roboris) acerosa (tatarici)</i>
Група асоціацій дубових лісів ліщинових (типові старі ліси)	<i>Querceta (roboris) corylosa</i>
Асоціація липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси волосистоосокові і яглицеві (типові угруповання)	<i>Tilieto (cordatae) – Quercetum (roboris) caricosum (pilosae), Acereto (platanoidis) – Tilieto (cordatae)- Quercetum (roboris) caricosum (pilosae), Tilieto (cordatae) – Quercetum (roboris) aegopodiosum, Acereto (platanoidis)- Tilieto (cordatae)-Quercetum (roboris) aegopodiosum</i>
Асоціація мішаних дубових лісів левурдових (з цибулею ведмежою)	<i>Mixeto- Quercetum (roboris) alliosum (ursini)</i>
Степові угруповання	
Формація мигдалю низького	<i>Amygdaleta nanae</i>
Формація ковили Лессінга	<i>Stipeta lessingianae</i>
Формація ковили Залеського	<i>Stipeta zalesskii</i>
Формація ковили волосистої	<i>Stipeta capillatae</i>
Формація ковили дніпровської	<i>Stipeta borysthenicae</i>
Формація ковили найкрасивішої	<i>Stipeta pulcherrimae</i>
Формація ковили пухнастолистої	<i>Stipeta dasyphyllae</i>
Формація ковили пірчастої	<i>Stipeta pennatae</i>
Формація ковили вузьколистої	<i>Stipeta tirsae</i>
Формація пирію ковилolistого	<i>Elytrigieta stipifliae</i>
Формація півонії тонколистої	<i>Paonieta tenuifoliae</i>
Формація осоки низької	<i>Cariceta humilis</i>
Лучні угруповання	
Формація лепешняка тростинового	<i>Glycerieta arundinaceae</i>

Назва рослинного угруповання українська	Назва рослинного угруповання латинська
Водні угруповання	
Формація сальвінії плаваючої	<i>Salvinieta natantis</i>
Формація альдрованди пухирчастої	<i>Aldrovandeta vesiculosae</i>
Формація куширу донського	<i>Ceratophylleta tanaitici</i>
Формація куширу підводного	<i>Ceratophylleta submersi</i>
Формація латаття білого	<i>Nymphaeeta albae</i>
Формація латаття сніжно-білого	<i>Nymphaeeta candidae</i>
Формація глечиків жовтих	<i>Nuphareta luteae</i>
Формація їжачої голівки малої	<i>Sparganieta minimi</i>
Формація рдесника червонуватого	<i>Potameta rutilis</i>
Формація рдесника туполистого	<i>Potameta obtusifoliae</i>
Формація рдесника сарматського	<i>Potameta sarmatici</i>
Формація водяного жовтеця Ріона	<i>Batrachietta rionii</i>

Таблиця 3.4 Перелік рослинних угруповань за Зеленим списком Харківської області
(Клімов О.В., Вовк О.Г., Філатова О.В. та ін., 2005)

Назва рослинного угруповання українська	Назва рослинного угруповання латинська
Лісові угруповання	
Асоціація дубового лісу барвінкового	<i>Quercetum vincosum (minoris)</i>
Асоціація дубового лісу егоніхонового	<i>Quercetum aegonychosum (purpureocaerulei)</i>
Асоціації ясенево-дубового лісу конвалієвого	<i>Fraxineto-Querceta (roboris) convallariosa</i>
Асоціація дубового лісу підмаренникового	<i>Quercetum galiosum (odorati)</i>
Асоціація дубового лісу щитникового	<i>Quercetum dryopteridosum (filicis maris)</i>
Асоціація дубового лісу хвощового	<i>Quercetum equisetosum (telmateiae)</i>
Асоціації дубово-соснових лісів різнотравних	<i>Querceto-Pineta herbosa</i>
Асоціація чорновільхового лісу теліптерисового	<i>Alnetum (glutinosae) thelypteridosum (palustris)</i>
Асоціація чорновільхового лісу щитникового	<i>Alnetum (glutinosae) dryopteridosum (cartusianae)</i>
Асоціації чорновільхового лісу безщитникового	<i>Alneta (glutinosae) athyriosa (filicis feminae)</i>
Асоціація ясенево-дубового лісу хвощового	<i>Fraxineto-Quercetum equisetosum (hiemalis)</i>
Асоціація соснового лісу костянищевого	<i>Pinetum rubosum (saxatilis)</i>
Асоціація соснового лісу орлякового	<i>Pinetum pteridosum (aquilini)</i>
Асоціація соснового лісу вересового	<i>Pinetum callunosum (vulgaris)</i>
Асоціації соснових лісів лишайникових	<i>Pineta licheniosa</i>
Асоціації соснових лісів кипцево-чебрецевих	<i>Pineta koelerioso-thymosa</i>
Угруповання справжніх степів	
Формація мласкавця серповидного	<i>Bupleurieta falcati</i>
Формація кринітарії волохатої	<i>Crinitarieta villosae</i>
Формація бородача звичайного	<i>Bothriochloeta ischaemi</i>
Угруповання крейдяних степів	
Агломераційні угруповання гісопу крейдяного	<i>Hyssopodeta cretacei</i>
Агломераційні угруповання чебрецю вапнякового	<i>Thymeta calcarei</i>
Агломераційні угруповання переломника Козо-Полянського	<i>Androsaceta koso-poljanskii</i>
Агломераційні угруповання льону українського	<i>Lineta ucrainici</i>
Агломераційні угруповання полину суцільнобілого	<i>Artemisieta hololeuca</i>
Агломераційні угруповання полину солянковидного	<i>Artemisieta salsoloidis</i>
Лучні угруповання	
Асоціація королицево-злакова	<i>Leucanthemetum (vulgaris) graminosum</i>
Асоціація родовиково-злакова	<i>Sanguisorbietum (officinalis) graminosum</i>
Формація оману високого	<i>Inuleta helenii</i>
Формація кермеку донецького	<i>Limonieta donetzici</i>
Формація кермеку замшевого	<i>Limonieta alutacei</i>
Формація полину сантонінського	<i>Artemisieta santonicae</i>
Формація молочки приморської	<i>Glauceta maritimae</i>
Асоціація рябчико-злакова	<i>Fritilarieta (meleagroidis) graminosa</i>

Назва рослинного угруповання українська	Назва рослинного угруповання латинська
Асоціація косариково-злакова	<i>Gladioletum (tenuis) graminosum</i>
Асоціації зозулинцево-злаково-осокові	<i>Orchidoso-Gramineo-Cariceta</i>
Болотні угруповання	
Формація лепехи звичайної	<i>Acoreta calami</i>
Формація валеріани лікарської	<i>Valerianeta officinalis</i>
Формація рогузу Лаксманового	<i>Typheta laxmannii</i>
Асоціації осоково-сфагнові	<i>Cariceto-Sphagnosa</i>
Формація осоки омської	<i>Cariceta omskianae</i>
Водні угруповання	
Формація водяної сосонки звичайної	<i>Hippureta vulgaris</i>
Формація водяного різака алоеvidного	<i>Stratioteta aloidis</i>
Асоціація вольфієво-ряскова	<i>Wolffieta (arrhizae) lemnoza</i>

Байрачні дубові ліси поширені в Зачепилівському, Красноградському, Кегичівському, Первомайському, Зміївському, Барвінківському, Балаклійському, Ізюмському, Шевченківському, Куп'янському, Дворічанському, Великобурлуцькому та Вовчанському районах, тобто на території майже всіх районів степової зони та в південній частині лісостепової. Байрачні ліси відрізняються від нагірних дібров біднішим флористичним складом і деревостаном нижчої якості. На північних схилах степових балок зустрічаються липово-ясенево-дубові, а на південних, більш сухих схилах, ростуть берестово-чорнокленово-дубові ліси. Дубові ліси татарськокленові занесені до ЗКУ. На узліссях байрачних лісів багато степових кущів. Це – терен, вишня степова, карагана кущова, різні види таволги, шипшини.

Березові ліси на Харківщині збереглися невеликими ділянками на пониженнях або „блюдцях” борової тераси серед лісових соснових масивів. Основна порода цих фітоценозів – береза повисла, значно рідше зустрічається б. пухнаста. Подекуди тут зростають крушина ламка, види ожини, папороті, плауни та інші бореальні види рослин.

Суходільні луки в нашій області розвиваються на місці зведених лісів і є похідними угрупованнями. Тут переважають багаторічні трав'янисті рослини: грястиця збірна, костриця лучна, тонконіг лучний, т. вузьколистий, пирій повзучий, конюшина лучна, к. гірська, в'язіль барвистий, різні види горошку, деревій майжезвичайний, вероніка колосиста, підмаренник справжній, горлянка женецька, материнка звичайна тощо.

Степові формації на Харківщині майже не збереглися, степи в значній мірі розорані. Окремі ділянки степової рослинності зустрічаються лише на схилах балок, ярів та на правих берегах річок Сіверський Донець, Вовча, Оскіл та інших.

У минулому на плакорних ділянках Лівобережжя були досить поширені **лучні степи** з домінуванням карагани кущової і значною участю мигдалю степового. У північних лісостепових районах зростали також чагарникові степи, утворені видами зіноваті. Фрагменти лучних степів ще зустрічаються подекуди в лісостепових районах області. Тут поширені злаково-різнотравні та осоково-різнотравні угруповання. Але природний рослинний покрив степових фітоценозів дуже змінений під впливом господарської діяльності людини. Особливо великих змін зазнала степова рослинність на ділянках, де протягом багатьох років випасали худобу. Під впливом випасу різнобарвна рослинність природних степів змінилась на одноманітні типчакові або тонконогово-деревійні збої. Тому невеликі ділянки лучних степів на схилах балок перебувають у дигресивному стані.

Для лучних степів у їх типовому варіанті характерною ознакою є чергування з весни до осені яскравих аспектів, що їх створюють окремі види під час масового квітання: сон чорніючий, осока рання та о. низька, горицвіт весняний, г. волзький, анемона лісова, чина панонська, ч. бліда, барвінок трав'янистий, дивина фіолетова, жовтець багатоквітковий, шавлія лучна, конюшина гірська, горошок тонколистий, молочай степовий, гадючник звичайний, дзвоники сибірські, в'язіль барвистий, люцерна румунська, волошка скабіозовидна, зіновать австрійська. Серед злаків в угрупованнях лучних степів зростають переважно пухкодернинні та кореневищні види з більш-менш широкими листовими пластинками. Це – тонконіг вузьколистий, тимофіївка степова, кострець береговий, вівсюнець Шелла, мітлиця виноградникова, пирій повзучий, куничник наземний. У більш посушливих умовах з'являються щільнодернинні злаки: види костриці, ковила волосиста, к. Лессінга, кипець гребінчастий тощо.

Невеличкі ділянки **справжніх різнотравно-типчакково-ковилових степів** ще залишилися подекуди в степових районах Харківщини. Вони характеризуються значною рясністю більш ксерофітних вузьколистих щільнодернинних злаків: види ковили, кипець гребінчастий, види костриці, житняк гребінчастий.

Під час масового цвітіння ковили ці степові ділянки стають сріблясто-сивими. У нашому регіоні представлені такі формації, занесені до ЗКУ: формація мигдалю низького, півонії тонколистої, осоки низької та всіх видів ковили. Рідкісними для Харківщини є угруповання мласкавця серповидного, кринітарії волохатої та бородача звичайного.

Рано навесні розвиваються ефемероїди: брандушка різноколірна, гіацинтик блідий, белевалія сарматська, види рясткі, гадюча цибулька занедбана та ефемери: види бурачка, вероніки, веснянка весняна, переломник довгастих тощо. Різнотрав'я складають ксерофільні довговегетуючі багаторічники: півонія тонколиста, шавлія поникла, ш. ефіопська, ш. австрійська, кринітарія волохата, подорожник степовий, льон жовтий, залізник бульбистий, чистець прямий, волошка східна, в. скабіозовидна, серпій різнолистий, підмаренник руський, скабіоза жовта, оман шершавий, види астрагала, гострокільник волохатий тощо. Типовими для справжніх степів є види перекотиполе – залізник колючий, шандра рання, миколайчики польові, лециця волотиста, катран татарський, шавлія ефіопська, гоніолімон татарський тощо. Подекуди зустрічаються угруповання, в яких домінують чагарники: карагана кущова, мигдаль степовий, вишня степова та види таволги. Оскільки фрагменти степової рослинності збереглися лише на схилах, то експозиція схилів визначає характер рослинних угруповань. На північних схилах представлені ділянки лучних степів, а на південних – різнотравно-ковилово-типчаккових степів.

На жаль ці залишки цілинних степів відводяться під садово-городні ділянки та піддаються залісненню. Через це під загрозою повного знищення опинилися цінні резервати степової рослинності біля сс. Рогань, Липкуватівка, Вільхівка. В інших місцях на стан рослин негативно впливають надмірний випас худоби, щорічне випалювання, сінокосіння та нерегламентований збір лікарських і декоративних рослин. Навіть на заповідних територіях області спостерігається такий негативний антропогенний вплив.

Відслонення крейди тягнуться вузькими смужками на правих берегах річок, порізаних глибокими ярами і балками, по Сіверському Дінцю та його притоках – Осколу і Вовчій, де ще подекуди збереглась унікальна **рослинність крейдяних схилів**. Тут зрідка трапляються рослинні угруповання, занесені до ЗКУ: формація пирію ковиллолистого та шість рідкісних формацій для рослинності Харківщини: формації гісопу крейдяного, чебрецю вапнякового, переломника Козо-

Полянського, льону українського, полину суцільнобілого, п. солянковидного. Цю специфічну флору утворюють близько 350 видів рослин. Серед них багато ендемічних, рідкісних і зникаючих видів, занесених до ЄЧС: смілка крейдяна, жовтушник крейдяний, переломник Козо-Полянського, вовчі ягоди Софії, гісоп крейдяний, дзвінець крейдяний, полин суцільнобілий та ЧКУ: сосна крейдяна, сонцесвіт крейдяний, льонок крейдяний, бурачок голоніжковий, дворятник крейдяний, шоломниця крейдяна, пирій крейдяний, костриця крейдяна. Крім них, на крейдяних відслоненнях нами відмічено понад 20 видів рослин, які є рідкісними для флори Харківщини та занесені до ЧСХ.

В утворенні рослинних угруповань на відслоненнях крейди беруть участь і типові представники степової флори: типчак, ковила волосиста, стоколос прибережний, шавлія поникла, деревій щетинистий, нечуйвітер синяковидний тощо.

На жаль, цей рідкісний комплекс крейдолюбних видів рослин практично не охороняється, а знищується надмірними випасами, кар'єрами для видобутку крейди та утворенням терас при залісненні крутих крейдяних схилів. Така негативна господарська діяльність людини призводить до зникнення рідкісних видів рослин, тому в цих рослинних угрупованнях все значнішою стає роль рудеральних видів.

Заплавні ліси розташовані на берегах річок, головним чином Сіверського Дінця, Оскола, Уд, Мжі, Орлі. Це широколистяні заплавні діброви, в деревостані яких домінують дуб звичайний, ясен високий, види в'яза. Підлісок і травостій подібні до нагірних дібров. Зазвичай тут зростають і ліани: хміль звичайний і плетуха звичайна. Дрібнолистяні заплавні ліси із верби білої, тополі сріблястої, т. чорної, осики та вільхи чорної зустрічаються лише в притерасній частині заплави річок. В заплавах лісах подекуди зростають рідкісні асоціації ясеневово-дубового лісу хвощового з участю хвоща зимуючого, ясеневово-дубового лісу конвалієвого, чорновільхового лісу теліптерісового, щитникового (зі щитником шартрським) та безщитникового (з безщитником жіночим). В заплавах річок також поширені зарості чагарникових верб з вологолюбним високотрав'ям та бур'янами.

Соснові і широколистяно-соснові ліси – азональні типи рослинності, займають значну частину борової тераси лівих берегів Сіверського Дінця, Оскола, Мжі, Уд, Мерли. Рельєф терас нерівний, на його підвищених елементах з бідними ґрунтами формуються сухі бори, а на рівнинних і понижених його елементах з родючими ґрунтами – свіжі субори. Сухі бори бідні за флористичним складом. Тут зустрічаються сосново-різнотравно-злакові угруповання. Із дерев росте сосна звичайна, а серед трав переважають степові злаки: костриця Беккера, ковила дніпровська, жито дике, чаполоч пахуча, кипець пісковий, кунічник наземний та різнотрав'я: сон чорніючий, агалік-трава гірська, чебрець Паласів, цмин пісковий, полин Маршаллів, юринея харківська, хондрила ситниковидна. Флористичний склад свіжих суборів значно багатший. У першому ярусі росте сосна звичайна, у другому – дуб звичайний, види в'язу, яблуня лісова, груша звичайна. Підлісок складається з бруслини бородавчастої, клена польового, клена татарського. Типовими є напівкущі – зіновать дніпровська і дрік красильний. Трав'янистий покрив складають орляк звичайний, щитник чоловічий, суниці лісові, конвалія травнева, нечуйвітер волохатенький, смовдь гірська, золотушник звичайний. Подекуди на Харківщині зустрічаються асоціації дубово-соснових лісів ліщинових (ЗКУ) та рідкісні для області асоціації соснових лісів різнотравно-злакових, орлякових, вересових, косяницевих, кладонієвих та кипцево-чебрецевих.

Заплавні луки формуються в заплавах річок. Раніше вони щорічно затоплювалися повеневими водами. Інтенсивне використання луків як сіножатей та пасовищних угідь призвело до

значної деградації цих рослинних угруповань. Площі їх дуже скоротилися також через розорювання заплавл багатьох річок регіону. Домінантами та співдомінантами природних заплавлних луків є кореневищні та пухкодернинні види злаків, які мають добрі кормові якості. Це – китник лучний, види тонконогу, костриця лучна, тимофіївка лучна, пирій повзучий та бобові: види конюшини, люцерна румунська, лядвенець український, види горошку, чина лучна. Різнотрав'я на луках утворюють: герань лучна, гадючник звичайний, перстач гусячий, підмаренник північний, п. справжній, деревій майжезвичайний, рутвиця жовта, коронарія зозуляча. Подекуди можна зустріти рідкісні види: рябчик малий, косарики черепитчасті, види зозулинцевих, шолудивник пухнастоколосий. У притерасній частині заплави і навколо стариць поширені угруповання з домінуванням осок: о. побережна, о. гостра, о. лисяча, о. заяча та о. пухирчаста.

На Харківщині в складі угруповань заплавлних луків нами виявлені формація лепешняка тростинового, яка занесена до ЗКУ, та рідкісні для регіону асоціації: родовиково-злакова, рябчико-злакова, королицево-злакова, косариково-злакова, зозулинцево-злаково-осокові, формація оману високого.

При надмірному випасі худоби в складі лучної флори з'являється багато баластних видів та бур'янів – види жовтецю, щавлю, полин лікарський, молочай болотний, нетреба звичайна, чорношир звичайний. Вони не поїдаються тваринами і добре помітні на деградованих луках. Природні луки Харківщини майже не охороняються, їх доля в ПЗФ може реально збільшитись при створенні екологічної мережі. Значна площа заплавл розорана під сільськогосподарські угіддя або витоптується худобою, знищується неорганізованими туристами.

Для заплавл річок степової зони (Берестова, Багата, Оріль, Орілька, Берека, Волоська Балаклійка, Самара) властиві солончакові та солонцюваті ґрунти, на яких зростає **галофітна рослинність**. Вона поширена також у Зміївському районі в долині р. Сів. Донець („Горіла Долина” та озеро Лиман). У засоленних умовах найчастіше зростають осоково-різнотравні та злаково-різнотравні угруповання з участю видів-галофітів: осока гостра, покісниця звичайна, п. велетенська, костриця східна, китник тростиновий, бекманія звичайна, ситник Жерардів, с. тонкий, ситняг болотний, бульбокомиш морський, тризубець морський, солончакова айстра звичайна, солонечник естрагоновидний, хартолепіс середній, хрінниця широколиста, зміячка дрібноквіткова, кермек замшевий, конюшина суницева, подорожник Корнута, п. солончаковий. Подекуди в складі цих фітоценозів зустрічаються рідкісні види флори Харківщини: молочка приморська та рапонтикум серпиевидний. На засоленних луках нами виявлено рідкісні формації кермеку замшевого, к. донецького, полину сантонінського, а при збільшенні вологості – молочка приморської та рогозу Лаксманового.

Осоково-трав'яні та мохово-осокові болота збереглися в соснових лісах і серед відкритих пісків другої тераси Сіверського Дінця, Уд, Мжі, Мерли. Болота оточені заростями верб, вільхи клейкої, крушини ламкої, берези пухнастої і видами, які типові для поясу очерету. Цікаві види зростають на верхових торф'яних, або сфагнових болотах. Саме осоково-сфагнова асоціація є рідкісною на Харківщині. Крім видів білого моху, тут зустрічаються росичка круглолиста, журавлина болотна, пухівка багатоколоскова, п. піхвова, бобівник трилистий, вовче тіло болотне та інші види бореальної флори. Рідкісними угрупованнями для Харківщини в цих умовах є асоціації осоково-сфагнові та формації осоки омської. Ці унікальні для нашої області фітоценози перебувають під загрозою повного знищення. Вже висохло в межах м. Харків „Клюквове” болото. Така ж доля і у „Мохуватого” болота (околиці с. Гаврилівка Дергачівського району), гідрологічний

режим якого повністю змінився внаслідок видобутку поблизу з ним піску, і зараз це болото вже висохло.

У долинах і заплавах річок велика кількість озер, рукавів, стариць, тимчасових водойм. У долині Сіверського Дінця найбільшими озерами є Лиман, Чайка, Світличне, Комишувате, Біле та інші, а озеро Борове розташоване прямо серед соснового лісу. Ці водойми і грузькі береги річок заростають **прибережно-водною рослинністю**. Осокові та високотравно-осокові болотні рослинні угруповання зростають звичайно в комплексі з іншими типами рослинності – заплавленими лісами та луками і водною рослинністю та розташовуються звичайно смугами або поясами. Зовнішній пояс складають угруповання з участю видів осоки, жовтецю, ситняга болотного, бекманії звичайної, очеретянки звичайної, лепехи звичайної, півників болотних. Другий пояс утворюють формації очерету південного, схеноплекта озерного, с. Табернемонтана, лепешняка великого, видів рогозу. Третій пояс мілководних рослин складають частуха подорожникова, сусак зонтичний, омег водяний, вех широколистяний, види плакуна, водяний хрін земноводний, хвощ річковий. Далі розташовані ценози рослин з плаваючими листками – латаття біле, глечики жовті, жабурник звичайний, водяний різак алоеvidний, рдесник плаваючий, гірчак земноводний та види ряски, іноді зустрічається водяна папороть – сальвінія плаваюча. У воді зростають ценози занурених рослин, серед них – рдесник блискучий, р. гребінчастий, р. пронизанолистяний, р. продовгуватий, плавушник болотний, пухирник звичайний, водяна сосонка ланцетолиста, елодея канадська, кушир напівзанурений, водопериця кільчаста і в. колосиста. На дні водойм можна зустріти зарості харових водоростей, у товщі і на поверхні води поширені нитчасті водорості – кладофора і спірогира, які часто утворюють зелені скупчення – жабуриння. Місцями зустрічається у вигляді зелених гофрованих трубок кишечниця. Різні види одноклітинних і колоніальних форм синьозелених та зелених водоростей при масовому розмноженні влітку викликають „двітиння” води. У наших водоймах також досить поширені діатомові водорості.

Особливо цінними є формації сальвінії плаваючої, альдрованди пухирчастої, кушира донського, латаття білого, л. сніжно-білого, глечиків жовтих, їжачої голівки малої, рдесника червонуватого, р. туполистого, р. сарматського, водяного жовтецю Ріона, які занесені до ЗКУ. Крім перелічених, на Харківщині підлягають охороні формації лепехи звичайної, валеріани блискучої, водяного різака алоеvidного та рясково-вольфієва асоціація.

У наш час природні ландшафти, де збереглися зональні та азонанльні рослинні угруповання, на Харківщині займають незначну площу (близько 20%). На місці зведених соснових і дубових лісів та розораних лучних і різнотравно-типчакково-ковилиових степів впродовж уже багатьох років на **сільськогосподарських землях** вирощуються різноманітні зернові, зерново-бобові, технічні, овочеві та плодово-ягідні культури тощо. На цих площах формуються своєрідні **агрофітоценози**, в утворенні яких беруть участь, крім певних видів культурних рослин, і значна кількість бур'янів, що складають основу **синантропної рослинності**.

Бур'яни зростають там, де людина в процесі своєї діяльності порушує природні угруповання і цим сприяє їм у боротьбі за існування. Бур'янам властива велика енергія насінневого і вегетативного розмноження. Їх насіння довго зберігає схожість. Плоди і насіння мають різноманітні пристосування до поширення. За біологічними особливостями й умовами зростання бур'яни поділяють на три групи: польові, придорожні і рудеральні або сміттєві.

Польові бур'яни ростуть серед культурних рослин, на полях, городах, перелогах, у садах, тобто там, де обробляється ґрунт. Серед них розрізняють кореневищні бур'яни: пирій повзучий,

хвощ польовий, чистець болотний; коренепаросткові: осот польовий, жовтий осот польовий, березка польова, щавель горобиний, льонок звичайний; однорічні ярі: зірочник середній, волошка синя, шириця біла, щ. загнута, чистець однорічний, мишій зелений, види лободи і лутиги; однорічні зимуючі: грицики звичайні, талабан польовий, ромашка непахуча, фіалка польова; однорічні озими: метлюг звичайний, бромус розчепірений і озимі форми волошки синьої, талабану польового, сокирок польових; дворічні: синяк звичайний, чорнокорінь лікарський. Подекуди на полях зустрічаються рослини-паразити: види повитиці та вовчка і напівпаразити: види очанки, кравника, дзвінцю.

Придорожні бур'яни зростають біля доріг і стежок, на вигонах – там, де їх витоптують люди і тварини. Вони світлолюбні, низькорослі, мають пружні стебла, глибоку кореневу систему і прикореневу розетку листків. Це – кульбаба лікарська, подорожник великий, перстач гусячий, спориш, конюшина повзуча, хамоміла запашна, калачики низенькі.

Рудеральні бур'яни – нітрофільні рослини, тому вони зустрічаються біля житла, скотних дворів, вигонів, на пустищах, залізничних насипах, біля огорож, тобто там, де ґрунт збагачується різними покидьками. Вони високорослі, тіньовитривалі або світлолюбні. Серед них – кропива дводомна, чистотіл великий, нетреба звичайна, бугиля лісова, блекота чорна, дурман звичайний, полин звичайний, п. гіркий, лопух великий, болиголов плямистий.

Серед адвентивних бур'янів можна назвати амброзію полинолисту, чернощир звичайний, галінсогу дрібноквіткову, гринделію розчепірену, злинку канадську, стенактис однорічний, види нетреби, шириці тощо, які останнім часом значно збільшили площу свого поширення.

Флористичне різноманіття

У складі сучасної флори Харківщини нами зареєстровані 1672 види вищих судинних спорових та насінних рослин. Серед них 1234 види – представники природної флори, а 437 видів – це види, що культивуються як харчові, технічні, декоративні тощо. Крім того, на території області нами відмічені понад 60 видів адвентивних бур'янів. Тобто майже 500 видів рослин потрапили на нашу територію внаслідок випадкового переносу і господарської діяльності людини, їх поява й поширення є наслідком антропогенного впливу на довкілля.

Зупинимося докладніше на аналізі систематичної структури флори Харківщини (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 Систематична структура флори вищих судинних рослин Харківщини

Відділи	Кількість, абсолют. / %				
	Родин	Родів	Видів		
			Разом	Культи вованих	Дикорослих
Плауноподібні	2/1,3	3/0,4	5/0,3	–	5/0,4
Хвощеподібні	1/0,7	1/0,1	8/0,5	–	8/0,7
Палоротеподібні	8/5,3	11/1,5	15/0,9	–	15/1,2
Голонасінні	6/4,0	14/2,0	38/2,2	34	4/0,2
Покритонасінні, зокрема:	133/88,7	686/96,0	1606/96,1	404	1202/97,5
клас Дводольні	111/74,0	553/77,3	1277/76,5	358	919/74,5
клас Однодольні	22/14,7	133/18,7	329/19,6	46	283/23,0
Разом	150/100	715/100	1672/100	437	1234/100

Із таблиці 3.5 видно, що вищі спорові судинні рослини налічують всього 28 видів (2,5%), голонасінні – 4 (0,24%), це – сосна звичайна та рідкісні для Харківської області сосна крейдяна,

яловець звичайний і ефедра двоколоскова. У дикорослій флорі Харківщини переважають покритонасінні – 1202 види (97,5%), серед них до класу дводольних належать 919 видів (74,5%), до однодольних – 283 види (23,0%). Найбільш багаті видами родини: Айстрові – 221, Злаки – 154, Бобові – 91, Розові – 89, Хрестоцвіті – 82, Губоцвіті – 75, Шорстколисті – 57, Гвоздичні – 46, Зонтичні – 43, Осокові – 40 видів. Це провідні родини у флорі області. Вони об'єднують понад 50% від загальної кількості видів.

Аналіз приуроченості видів вищих судинних рослин до окремих рослинних угруповань показав, що в складі досліджуваної флори переважають види: лучні – 430, лісові – 337, степові – 209 та водно-болотні – 174. На крейдяних і кам'янистих відслоненнях зростають 79, а на пісках – 28 видів.

Останнім часом під впливом антропогенного чинника відмічається значна синантропізація флори регіону, що проявляється як у збільшенні кількості видів бур'янів, так і в значному зростанні чисельності їх особин. Нами зареєстровано 240 синантропних видів – бур'янів (19,4%). Вони проникають у всі порушені природні рослинні угруповання і витісняють із них корисні дикорослі види. Особливо загрозливими є адвентивні види бур'янів, навмисно чи несвідомо занесені на нашу територію людиною, їх на Харківщині понад 60 видів. Часто ці види стають домінуючими й утворюють чисті зарості. В лісостепових районах відмічається значне поширення синантропних видів дерев – це клен ясенелистий та робінія звичайна. У степових районах порушені фітоценози засмічують трав'янисті синантропні види. Цим самим збіднюється видовий склад цих угруповань, значно знижується їх біологічна продуктивність і цінність для ПЗФ. На територіях ПЗФ при дотриманні умов заповідання з часом аборигенні дикорослі види поступово витісняють із фітоценозів синантропні види, і поновлюється природна рослинність.

Флора вищих рослин Харківщини за спектром основних життєвих форм подібна до флори України в цілому. В її складі переважають трав'янисті багаторічники – 876 видів (52,4%), друге місце посідають малорічники: однорічники – 370 (22,1%) і дворічники – 143 (8,6%); деревно-чагарникові форми налічують 283 види (16,9%). Із них 156 видів – дерева, 115 – кущі і 12 – напівкущі.

Флора Харківщини багата різноманітними корисними рослинами, її складають 567 декоративних, 305 лікарських, 212 їстівних, 185 кормових, 172 медоносних, 107 вітаміноносних, 84 деревинних, 82 отруйних, 73 ефіроолійних, 59 фарбувальних, 54 жирололійних, 48 дубильних, 20 ароматичних, 18 волокнисто-прядильних, 6 інсектицидних видів рослин.

Перша спроба скласти повний список рідкісних і зникаючих видів рослин, що підлягають охороні на Харківщині, належить ботанікам Харківського університету (1979 р.). Цей список включав 118 видів вищих рослин, що складає 9,56% від загальної кількості дикорослих видів. Дослідження сучасного стану флори і рослинності області показали, що до списку рідкісних видів флори Харківщини необхідно включити 243 види, або близько 20% дикорослої флори. Особливе занепокоєння викликає той факт, що за останні 40 років вдвічі зросла кількість видів категорії „0”, тобто видів, які можливо зникли повністю. За цей же час майже в п'ять разів збільшилась кількість видів, що знаходяться під загрозою зникнення. Дещо менші темпи змін властиві для видів інших категорій.

Уточнені списки рідкісної флори Харківщини включають 288 видів. Серед них 23 – занесені до ЄЧС, 77 – до ЧКУ (15 з них внесені до попереднього списку). Вперше включені до рідкісних видів: водорості – 1 вид, лишайники – 1 вид та гриби – 2 види.